

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941

van de Haterd, L.A.G.J.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Haterd, L. A. G. J. (2008). *De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*. [, Universiteit van Amsterdam]. In de Knipscheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 10 Slotconclusies en slotbeschouwing

- I. De eerste serie slotconclusies die op basis van mijn onderzoek is te trekken, heeft te maken met de beeldvorming over De Gemeenschap in de secundaire literatuur over tijdschrift en uitgeverij zoals ik deze in hoofdstuk 1 beschreven heb. Deze beeldvorming spooft op de volgende punten niet met mijn uitkomsten:
  1. *De Gemeenschap* is geen specifiek literair tijdschrift en De Gemeenschap geen specifiek literaire uitgeverij zoals in de literatuur over het algemeen aangenomen wordt. Ruiters en Smulders zijn in 1996 de eerste literatuurwetenschappers die vraagtekens zetten bij de kwalificatie ‘literair tijdschrift’ maar zij doen dit op basis van beperkt onderzoek (doorbladeren van één jaargang en bestuderen van één willekeurig gekozen nummer). Dit kan overigens ook nauwelijks anders gezien de breedheid van hun onderzoeksgebied (150 jaar literatuurgeschiedenis). Mijn onderzoek naar *alle* jaargangen en *alle* nummers van het tijdschrift toont ondubbelzinnig aan dat *De Gemeenschap* een algemeen cultureel, levensbeschouwelijk en politiek-maatschappelijk tijdschrift is. Op basis van een systematisch onderzoek van *alle* uitgaven van het Gemeenschap-fonds trek ik dezelfde conclusie voor de uitgeverij.
  2. Tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap zijn literair en artistiek gezien veel meer vernieuwend en normveranderend geweest dan in de secundaire literatuur tot nu toe is aangenomen. Dit wordt vooral duidelijk als bij het onderzoek niet alleen de teksten van het tijdschrift betrokken worden, maar ook de teksten van de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving van tijdschrift en boekenfonds. Dan blijkt dat De Gemeenschap voor haar teksten veelal aansluit bij moderne en vernieuwende stromingen in de literatuur als het (humanitair) expressionisme in de jaren twintig, de nieuwe zakelijkheid in de eerste helft van de jaren dertig en de aandacht voor exil-literatuur in de tweede helft van de jaren dertig. Ook voor de uiterlijke vormgeving van tijdschrift en boekenfonds sluit De Gemeenschap met haar constructieve illustraties, haar expressionistische houtsneden en typografie en het experimenteren met fotomontages, filmstills en fototypografie aan bij modernistische stromingen in de beeldende kunst als de nieuwe typografie en de nieuwe fotografie.
  3. Op basis van de presentatie van de teksten en de illustraties van buitenlandse schrijvers en kunstenaars kan vastgesteld worden dat zowel tijdschrift als uitgeverij De Gemeenschap in de periode 1925-1930 en 1934-1941 een dermate stevige oriëntatie hadden op buitenlandse kunst en literatuur dat zij daarmee een rol speelden in de internationalisering van de literaire en artistieke cultuur in Nederland. Het tijdschrift onderscheidde zich daarmee van bladen als *Roeping*, *Opwaartsche Wegen*, *De Vrije Bladen* en *Forum*. Een soortgelijke buitenlandse oriëntatie treft men wel aan bij periodieken als *La Nouvelle Revue Française*, *The Criterion* en *Die Neue Rundschau*.⁶³⁷ Met betrekking tot de vormgeving kan men dit zien bij tijdschriften als *De Stijl*, *Der Sturm*, *Het Overzicht*, *i 10*, *Mécano* en *Merz*.⁶³⁸
  4. De belangrijkste auteurs en de dragende figuren van de redactie van het tijdschrift *De Gemeenschap* zijn Albert Kuyle (in de 1e en de 2e periode), Jan Engelman (in de 1e en de 3e periode), Anton van Duinkerken (in de 2e en de 3e periode) en Ab van Oosten (in de 3e periode). Met betrekking tot de in de literatuur over *De Gemeenschap* bijna nergens genoemde (ook in mijn eigen boek uit 2004 niet) Ab van Oosten is dat een verrassende conclusie.
  5. De belangrijkste illustrators, zowel voor tijdschrift als uitgeverij, zijn niet alleen Jozef Cantré en Charles Eijck, die in de literatuur meestal als zodanig vermeld worden, maar ook Sybold van Ravesteyn die met zijn avant-gardistische constructieve ontwerpen zowel

voor het tijdschrift als voor de boeken van de uitgeverij een stempel heeft gedrukt op de vormgeving ervan in de eerste vijf jaren van De Gemeenschap.

6. Ten aanzien van de protagonisten van De Gemeenschap is uit mijn onderzoek gebleken dat Albert Kuyle, die in de literaire handboeken niet of nauwelijks voorkomt,⁶³⁹ in de periode 1925-1934 de belangrijkste man van De Gemeenschap was, zowel van het tijdschrift als van de uitgeverij, en niet Jan Engelman of Anton van Duinkerken zoals veelal aangenomen wordt. Hij zat in een cruciale dubbelfunctie en was als directeur van de uitgeverij en als redactiesecretaris en redactielid van het tijdschrift⁶⁴⁰ de man die eerstverantwoordelijke was zowel voor de inhoud van het fonds en van het tijdschrift als voor de productie en de vormgeving ervan.

De periode 1931-1933 is een overgangperiode waarin de macht langzaam verschuift van Kuyle naar Van Duinkerken in het tijdschrift en van Kuyle naar Vos en Nelissen in de uitgeverij. Vanaf 1934 is Anton van Duinkerken, gesecondeerd door redactiesecretaris Van Oosten, onbetwist de belangrijkste figuur van het tijdschrift. Hij is dan hoofdredacteur en bepaalt in belangrijke mate de inhoud van het blad. Vos en Nelissen bepalen het beleid van de uitgeverij, daarop heeft Van Duinkerken nauwelijks invloed. Alleen in de relatie met de exil-auteurs Roth en Schreiner speelt Van Duinkerken via Vos nog een bescheiden rol.

7. De relatie tussen tijdschrift en uitgeverij was van 1925 tot eind 1932 een bijzonder hechte. Vanaf het vertrek van Kuyle als directeur eind 1932 wordt een strikte scheiding doorgevoerd tussen tijdschrift en uitgeverij. Een dubbelfunctie komt niet meer voor. Ook al woont Vos de redactievergaderingen bij, formeel zitten Vos en Nelissen niet in de redactie van het tijdschrift en ze publiceren er niet of nauwelijks in.⁶⁴¹ Van Duinkerken heeft weinig met de uitgeverij te maken. Hij publiceerde ook nauwelijks meer in het fonds. Alleen de uitgave van de door hem samengestelde bloemlezing van katholieke poëzie liep vanuit de afspraken van 1932 nog door en de uitgeverij gaf in 1937 nog een kleine brochure van hem uit (*Wordt Nederland een tweede Spanje?*), die eerst als bijlage in het tijdschrift verschenen was. Zijn essaybundels gaf Van Duinkerken na 1932 vooral uit bij Paul Brand in Hilversum. Hetzelfde geldt voor Van Oosten die zijn werk bij diverse uitgeverijen liet verschijnen, o.a. bij Bosch en Keuning in Baarn en bij Nijgh en Van Ditmar in Rotterdam.

Dat de binding tussen uitgeverij en tijdschrift niet meer zo hecht is als in de periode tot 1932, blijkt ook uit het feit dat er geen relatie meer is tussen de oprichters en de directie, dat er nauwelijks nog teksten of illustraties van het tijdschrift gebruikt worden voor fondsuitgaven en dat er buiten de genoemde brochure van Van Duinkerken ook geen bijlagen van *De Gemeenschap* meer apart gepubliceerd worden. Nieuwe auteurs van het fonds schrijven meestal nog wel in het tijdschrift (Roth, Schreiner, Mécs) maar de nieuwe illustrators (Lou Manche, Piet Worm en Hotze Tolsma) hebben geen van allen een tekening in het tijdschrift gepubliceerd. Omgekeerd heeft een voor het tijdschrift belangrijk illustrator als Leo Gestel niets aan het fonds bijgedragen, evenmin als Dolf Henkes en Ad Selhorst, die beiden ook regelmatig tekeningen afstonden voor het tijdschrift.

- II De tweede serie slotconclusies heeft te maken met de vraag wat en op welke manier de redactie van het tijdschrift en de directie van de uitgeverij zelf aan de beeldvorming van tijdschrift respectievelijk boekenfonds hebben bijgedragen en wie daarbij de protagonisten waren. Kwantitatief en kwalitatief onderzoek hebben de volgende conclusies opgeleverd:

1. In het eerste prospectus en de eerste verantwoording heeft de redactie zich met name geprofileerd als een open en onafhankelijk katholiek tijdschrift dat vooral een

levensbeschouwelijk en politiek-maatschappelijk karakter zou hebben. In de praktijk bleek al gauw dat *De Gemeenschap* ook een algemeen cultureel tijdschrift was. De redactie combineerde esthetische normen met sociale actie, samengevat in het kernbegrip 'dienstbare schoonheid'. Vanaf het begin werden ook buitenlandse schrijvers als medewerkers ingezet. Vooral Jacques Maritain wordt gebruikt om de eigen opvattingen over levensbeschouwing, maatschappij en cultuur naar buiten te brengen en aan te laten sluiten bij het internationale katholieke cultuurleven.

2. In de eerste periode 1925-1930 zijn het vooral de oprichters Albert Kuyle en Jan Engelman die de toon aangeven in de redactie. Kuyle is de man die de organisatie en de productie van het tijdschrift op zich neemt en Engelman is degene die het belangrijkste aandeel heeft in het formuleren van de redactionele opvattingen. Er bestaat in deze periode een vruchtbaar evenwicht tussen artistieke vrijheid en literaire esthetiek (Engelman) en radicaal, sociaal engagement vanuit een katholieke levensvisie (Kuyle). De verschillende redactieleden beschikken gezamenlijk over een uitgebreid cultureel en politiek-maatschappelijk netwerk dat zij effectief weten in te zetten ten behoeve van de eigen profilering en een groeiend abonnementenbestand.
3. In de tweede periode 1931-1933 veranderen het redactionele beleid, de bladformule en de uiterlijke vormgeving. Die wijzigingen worden deels veroorzaakt door interne factoren en deels door externe omstandigheden waarvan de literair- en kunsthistorische ontwikkelingen (zoals de neergang van het constructivisme en het expressionisme en de opkomst van het realisme en de nieuwe zakelijkheid) en de economische crisis van 1930 de meest belangrijke zijn. De belangrijkste interne oorzaak is het conflict tussen Kuyle en Engelman in de loop van 1930 en het vertrek van Engelman dat daarvan het gevolg is. Kuyle neemt de leiding in de redactie over, die hij in de loop van de jaren steeds meer moet delen met Van Duinkerken die de macht in 1933 uiteindelijk naar zich toetrekt. Levensbeschouwelijk blijft het blad open katholiek, maar de aandacht voor religie wordt kerkelijker. Politiek-maatschappelijk stelt de redactie zich steeds meer op een nationalistisch standpunt. Qua literaire opvattingen komt het accent meer op het ethische te liggen dan op het esthetische. De redactie geeft onder leiding van Kuyle veel ruimte aan literaire en artistieke uitingen van de nieuwe zakelijkheid. Met betrekking tot de uiterlijke vormgeving is het gevolg van het vertrek van Engelman dat er weinig over beeldende kunst in het tijdschrift gepubliceerd wordt en er veel meer aandacht komt voor film en fotografie.
4. In de derde periode 1934-1941 veranderen het redactionele beleid, de bladformule en de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift opnieuw, ook al wordt het beleid niet meer jaarlijks in een 'Verantwoording' geformuleerd. Ook nu spelen hier zowel interne als externe factoren een rol. De op de financiële crisis van 1930 volgende economische recessie en de opkomst van het fascisme en het nationaal-socialisme zijn van de externe factoren de belangrijkste. Intern is vooral het conflict Kuyle-Van Duinkerken eind 1933 van belang. Een interne machtsstrijd die zeker ook te maken heeft met de toenemend fascistische sympathieën van Kuyle, maar toch vooral veroorzaakt wordt door allerlei tijdschriftpolitieke perikelen, wordt door het Stichtingsbestuur beslecht in het voordeel van Van Duinkerken, die vanaf dat moment als hoofdredacteur gaat opereren, gesecondeerd door Ab van Oosten als redactiesecretaris. Jan Engelman komt weer terug in de redactie en met hem verschijnen er opnieuw artikelen en bijbehorende reproducties over beeldende kunst. De belangstelling voor film en fotografie neemt met het vertrek van Kuyle af. Inhoudelijk profileert het tijdschrift zich meer met politiek-maatschappelijke onderwerpen, o.a. over de dreiging van opkomend fascisme en nationaal-socialisme. De aandacht voor religie neemt vanaf 1937 onder invloed van de dreiging van een nieuwe oorlog toe.

5. Het fondsprofiel van uitgeverij De Gemeenschap kent als gemeenschappelijke noemers dat het breed is, jong, modern en open katholiek. De schrijvers die door de uitgever ingezet zijn als dragende auteurs van het fonds zijn Albert Helman, Anton van Duinkerken en Hendrik Marsman. In tweede instantie ook Engelman, Kuyle, Van Ostaijen, Revis, Bordewijk, Schreurs en Van Tichelen.
Net als in het tijdschrift zien we ook bij de uitgeverij dat het fonds voortdurend aansluit bij de moderne en vernieuwende stromingen in de literatuur: in de eerste periode vooral bij het (humanitair) expressionisme, in de tweede periode bij de nieuwe zakelijkheid en in de derde periode bij het realisme. Uitgeverij De Gemeenschap kent in haar fonds een behoorlijk internationale gerichtheid: van 1925 tot 1932 gaat het dan vooral om een Frans-Vlaamse oriëntatie en vanaf 1935 om een Duits-Oostenrijkse.
6. Met betrekking tot de uitgeverij kan geconcludeerd worden dat ondanks de hechte relatie tussen tijdschrift en uitgeverij de conflicten en breuken in het tijdschrift niet of nauwelijks invloed hebben gehad op aard en functie van de fondsuitgaven. Het eerste conflict eind 1930 in het tijdschrift was van principiële aard (het ging over artistieke en persoonlijke verschillen van mening) en ging tussen personen. Omdat Jan Engelman geen rol speelde in de uitgeverij, heeft zijn vertrek ook nauwelijks gevolgen voor het fonds gehad. Tijdens het tweede conflict eind 1933 waren beide protagonisten, Kuyle en Van Duinkerken, niet (meer) aan de uitgeverij verbonden zodat ook het vertrek van Kuyle uit de redactie van het tijdschrift nauwelijks gevolgen heeft gehad voor het karakter en de samenstelling van het fonds. Er waren wel veranderingen, maar deze hadden met zijn vertrek als directeur van de uitgeverij eind 1932 te maken en niet met zijn vertrek uit de tijdschriftredactie eind 1933.
7. De uitgeverij had haar eigen problemen en wisselingen in de directie. Deze waren echter niet zozeer principieel en persoonlijk van aard, maar zakelijk, en hadden allemaal met financiële problemen te maken.
Het vertrek van Kuyle als directeur van de uitgeverij per november 1932 heeft gevolgen gehad voor het karakter en de samenstelling van de uitgaven van het fonds. De belangrijkste hiervan zijn dat er in het fonds minder aandacht komt voor literatuur en beeldende kunst, dat er meer boeken gepubliceerd worden over politiek-maatschappelijke onderwerpen en dat de inhoud hiervan internationaler van karakter wordt. Met betrekking tot de uiterlijke vormgeving is de belangrijkste consequentie van het vertrek van Kuyle dat de aandacht voor bijzondere typografie en vormgeving verdwijnt: minder geïllustreerde boeken, geen originele grafiek meer en geen gebruik van fotomontages. Deze gevolgen werden pas na een à twee jaar echt goed duidelijk omdat afspraken over uit te geven boeken vaak een à twee jaar lopen. Vandaar dat de periode dat Vos alleen directeur was (eind 1932-eind 1935) een overgangperiode genoemd mag worden. Na het aanstellen van Nelissen als zakelijk directeur naast Vos per november 1935 verandert zowel de aard als de functie van het fonds. Het aandeel literatuur daalt en het aandeel religie en politiek-maatschappelijk stijgt. Deze laatste categorie boeken krijgt vaak journalistieke foto's als illustratie en nauwelijks nog tekeningen. De verandering in het fondsprofiel na 1935 heeft zowel te maken met de gewijzigde politieke omstandigheden (opkomend fascisme en nationaal-socialisme) als met de persoonlijke voorkeuren van Henri Nelissen die weinig literaire interesse heeft en veel belangstelling voor levensbeschouwelijke en politiek-maatschappelijke onderwerpen.
8. De uitgever en de redactie van *De Gemeenschap* gebruikten de grafische vormgeving, de typografie en de beeldende kunst om de profilering van het redactioneel beleid te versterken. De uiterlijke vormgeving werd gebruikt om het blad te profileren als een modernistisch tijdschrift. Hetzelfde gebeurde met het uitgeversfonds.

Per periode verschuift de aandacht voor de beeldende kunst en de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift en van de boeken van de uitgeverij. In de periode 1925-1930 is de dominante stroming het expressionisme met als belangrijkste promotors Jan Engelman en Albert Kuyle, als meest prominente illustrator Jozef Cantré en als belangrijkste vormgever Charles Nypels. In de eerste twee jaargangen 1925-1926 bepalen ook de constructief vormgegeven omslagen van de architecten Maas, Van Ravesteyn en Rietveld in belangrijke mate het artistieke gezicht naar buiten. Buiten Jan Engelman, Albert Kuyle en Willem Maas, die vanuit de redactie de relatie met de kunstenaars onderhielden, waren Pieter van der Meer de Walcheren, Otto van Rees, Eugène de Bock en Jozef Cantré de belangrijkste intermediairs die de buitenlandse kunstenaars in contact met *De Gemeenschap* brachten.

In de periode 1931-1934 verschuift de artistieke aandacht onder leiding van Albert Kuyle naar de nieuwe zakelijkheid met als belangrijkste vormgever Andries Oosterbaan, maar het expressionisme (in een gematigde, lyrische variant) blijft ook gedurende de jaren dertig doorlopen met de illustratoren Charles Eijck, Lambert Simon en Leo Gestel als representanten.

In de derde periode van 1935 tot 1941 wordt de aandacht voor uiterlijke vormgeving zowel in het tijdschrift als in de uitgeverij minder. De interesse van hoofdredacteur Van Duinkerken en uitgever Vos ligt meer bij de literatuur en uitgever Nelissen heeft meer aandacht voor documentaire fotografie dan voor het kunstzinnige aspect van foto's en andere illustraties. Ook de financiële mogelijkheden om mooie boeken uit te geven zijn als gevolg van financiële crisis en economische recessie in de jaren dertig aanzienlijk geringer dan in de jaren twintig.

Slotbeschouwing

De beeldvorming over tijdschrift *De Gemeenschap* is in de loop van de ruim 65 jaar die sinds de opheffing van het tijdschrift en de uitgeverij verstreken zijn, ingrijpend gewijzigd.

In de periode 1941-1978 is het tijdschrift in navolging van Knuvelder geassocieerd als een katholiek, literair, weliswaar polemisch, maar toch weinig vernieuwend tijdschrift.

Met de verschijning van het proefschrift van Harry Scholten *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap* uit 1978 wordt aan het literaire en het katholieke karakter nog een aspect toegevoegd, nl. het politiek-maatschappelijke. Scholten benoemde de politiek-maatschappelijk stellingname van de redactie als “rechts-politiek”. Hij toont zich met dit standpunt een vertegenwoordiger van de jaren zeventig waarin democratisering tot het hoogste goed behoort, een gedachtengoed waar de redactie van *De Gemeenschap*, zoals Scholten in zijn dissertatie aantoont, pas in de tweede helft van de jaren dertig voor gekozen heeft.

Ik heb betoogd dat Scholten in zijn studie een wat eenzijdig beeld geeft van *De Gemeenschap* door zich te beperken tot drie aspecten: redactionele opvattingen over literatuur, levensbeschouwing en politiek-maatschappelijk engagement. Ik heb geponereerd dat het bij het onderzoek betrekken van de creatief-literaire inhoud, het redactionele aspect, de uiterlijke vormgeving en het uitgeverijfonds tot andere uitkomsten zal leiden, ook in relatie tot de beeldvorming over *De Gemeenschap*.

De beeldvorming die Scholten heeft neergezet, heeft invloed gehad op de studies over *De Gemeenschap* die daarna verschenen zijn. In de periode van de jaren tachtig tot halverwege de jaren negentig verdwijnt *De Gemeenschap* vrijwel geheel uit de in die tijd gepubliceerde literatuurgeschiedenissen. In die studies, die vooral tekstgericht zijn, is de beeldvorming voornamelijk bepaald door literair-historische beschrijvingen. In die jaren waarin de secularisatie in Nederland zijn werk gedaan heeft, was in die beschrijving geen plaats meer voor een katholiek en als weinig vernieuwend bekend staand tijdschrift als *De Gemeenschap*. In de kunsthistorische literatuur uit diezelfde periode, zeker daar waar het deelstudies betreft over stromingen die *De Gemeenschap* beïnvloed hebben, zoals het expressionisme en de nieuwe zakelijkheid, wordt het open karakter van *De Gemeenschap* meer benadrukt dan het katholieke en wordt het modernistische karakter van het tijdschrift en de uitgeverij beter herkend en gewaardeerd.

Door Ruiter en Smulders 1996 wordt de beeldvorming over *De Gemeenschap* genuanceerd door naast de literaire en de politiek-maatschappelijke ook de culturele en sociaal-economische context van het tijdschrift erbij te betrekken. Op basis van bestaande beeldvorming ontstond zo weer nieuwe beeldvorming. Ruiter en Smulders waardeerden het tijdschrift vooral als ambivalent cultuurverschijnsel: enerzijds traditioneel, anderzijds modernistisch. Sanders zet het tijdschrift met zijn proefschrift uit 2002 over de katholieken in de Nederlandse literatuur in de periode 1870-1940 en met een stroom van artikelen in de jaren daarna in navolging van Ruiter en Smulders in de lijn van het *Renouveau Catholique* en een Franse literaire oriëntatie en context.

Over de uitgeverij is bijzonder weinig gepubliceerd en daardoor heeft slechts een beperkte beeldvorming plaatsgevonden. Bijvoet (1988) karakteriseert *De Gemeenschap* toch vooral als een literaire uitgeverij.

Ook zelf heb ik in 2004 aan nieuwe beeldvorming bijdragen met mijn studie *Om hart en vurigheid*. Door de creatief-literaire inhoud en de uiterlijke vormgeving van zowel het tijdschrift als van de uitgeverij nadrukkelijk in de beeldvorming mee te nemen, heb ik in de samenvatting en conclusie van dat boek betoogd dat *De Gemeenschap* een veel meer vernieuwend en normveranderend karakter heeft gehad dan Scholten in zijn proefschrift van 1978 aannam en op basis van zijn aanname vele anderen na hem.

In mijn proefschrift *De waarheid hooger dan de leus* is voor het eerst gekeken naar de fundamenteën van die beeldvorming en is voor het eerst niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief onderzoek gedaan naar de teksten en de illustraties van het tijdschrift en het fonds zelf. Dat onderzoek leidt, zoals we in de slotconclusies van dit hoofdstuk gezien hebben, deels tot bevestiging van bestaande beelden en oordelen over De Gemeenschap, deels tot een correctie daarvan en deels tot nieuwe inzichten. Zowel tijdschrift als uitgeverij zijn algemeen cultureel georiënteerd. Wat betreft de teksten ondersteunt mijn onderzoek het hybridische karakter van de inhoud van de artikelen en van de boeken van de uitgeverij: enerzijds vernieuwend en normveranderend, anderzijds behoudend en traditioneel. Wat betreft de uiterlijke vormgeving heb ik laten zien dat *De Gemeenschap* veel modernistischer is dan tot nu toe altijd is aangenomen. Met betrekking tot de protagonisten heb ik aangetoond dat Albert Kuyle in de periode 1925-1934 de belangrijkste medewerker was van zowel tijdschrift als uitgeverij. Mijn onderzoek laat zien dat tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap zowel in tekst als in beeld behoorlijk internationaal gericht waren en zich daarbij niet alleen op de Franse literatuur en beeldende kunst oriënteerden, maar zich zowel literair als artistiek in een bredere Europese context bewogen.

Met deze dissertatie hoop ik tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap een plek in de literatuur- en kunstgeschiedenis gegeven te hebben, die dichter ligt bij de positie die ze in de periode 1925-1941 ook daadwerkelijk innamen.